

MATEO ŽAGAR

Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice

Pretpostavke

Sveukupnost glagoljičkog pisanja kroz povijest paleografije, od prvih zasvjedočenih tekstova, najranije iz X. st., pa sve do XIX. odnosno XX. st., dijelila se ili po oblikovnim kriterijima ili po nacionalnima odnosno kulturološkima. U prvom slučaju ustanovljene su dvije temeljne skupine, *obloglagoljička* i *uglatoglagoljička*, uvijek uz priznavanje prijelaznih etapa. Ta se podjela, pri procjenjivanju stupnjeva uglatosti ponajviše s osloncem u formalnim metodama latinske paleografije, u paleografskoj, a osobito u popularističkoj literaturi umnogome preklapa s drugom, nacionalnom/kulturološkom, gdje su uspostavljene dvije osnovne skupine – *bugarska* i *hrvatska*, unatoč tomu što je ubrzo zamijećeno kako se slova nekih bugarskih spomenika (npr. *sinajskih*) doimaju prilično »uglato«, unatoč tomu što izvan te dvojne podjele ostaju spomenici češko-moravskog prostora (*Kijevski listići*, *Praški odlomci*), i unatoč tomu što se u znatnom dijelu hrvatskih glagoljičkih tekstova, onih iz XII, XIII. st., s istočnih hrvatskih prostora, ne opažaju promjene karakteristične za tip glagoljičkog pisma koji se uvriježio nazivati – uglatom glagoljicom. Osim toga, i pitanje opravdanosti tradicionalnog nacionalnog određivanja mnogih spomenika dolazi u pitanje, npr. u procjenjivanju statusa kanonskih staroslavenskih tekstova pisanih u Makedoniji, u pokušajima otkrivanja srpske glagoljičke pismenosti uglavnom kroz preimenovanje već uobičajenih nacionalnih atributa,[1] ili pak u širenju korpusa bugarskih glagoljičkih spomenika također – prema uvriježenoj podjeli – na račun drugih.[2]

Isključivo kulturološka/nacionalna određenja pismovnih inačica mogu biti ili preuska (pritom bi vrijedila pitanja: jesu li češko-moravski tekstovi pisani bugarskom glagoljicom ili je već bio formiran neki koliko-toliko samosvojan pismovni tip; ne razlikuje li se već glagoljičko pismo makedonskih tekstova; koliko obogaćen popis nacionalnih filologija, kroz posljednje stoljeće, i u paleografskom nazivlju treba ostaviti traga) ili pak preširoka (hrvatska glagoljska pismenost nije na cijelom svom prostoru razvila karakteristične ugate forme), pa prema tomu takva jednostavna podjela ne može biti obuhvatna niti može zadovoljiti opću glagoljsku paleografiju. S druge pak strane, odaberu li se nacionalni/kulturološki okviri opisa, primjereno potrebama pojedinih filologija, takvo je nazivlje dakako posve primjereno (premda ne mora biti i jedino), s time da se nipošto ne valja bezuvjetno priklanjati isključivim određenjima: niti se u nekim slučajevima, najčešće najstarijima, može pouzdano znati njihovo podrijetlo, niti se današnja nacionalna/kulturološka optika uvijek i bez ostatka može primijeniti na tekstove stare i do tisuću godina. Odatle i potreba za tolerancijom višestruke pripadnosti nekih spomenika pojedinim filologijama, uz primjeren oprez i trajnu otvorenost propitivanju konkretnih prostornih i vremenskih koordinata.

Spominjano dominantno, ali pojednostavljeno glagoljskopaleografsko dvojestvo oslanja se ponajviše na izdvajanje tzv. *ustavne glagoljice*[3] – konačno formirane u okvirima hrvatske pismovnosti u XIII. st. i vezane uz nju kroz cijelu svoju povijest (uz iznimku znatnog posuđivanja češkoj pismovnosti u XIV. st.). Drugim riječima, sve što nije ustavna glagoljica, pripadalo bi ili tzv. obloj glagoljici, ili pak nekim – teško odredivim i provjerljivim – prijelaznim stadijima. Zbog drugačijih i raznolikih uvjeta razvoja pismenosti u ranom srednjem vijeku, zbog još neizlučenih

formalnih kriterija, a i zbog manjeg broja sačuvanih nam spomenika, teško je sigurnije procijeniti na koliko bismo pismovnih tipova unutar već prepoznate raznolikosti mogli tada računati (izdvajaju se tako zajedno sinajski spomenici, *Assemanijev evanđelistar* i *Makedonski listići* itd.) i koliko je unutar svake od pretpostavljenih skupina provedena standardizacija pismovne organizacije tekture, obiju razina: grafetičke i grafematičke. Da s XII. st. na južnoslavenskom istoku, i nešto ranije na zapadnoslavenskome, glagoljaška pismovnost nije zamrla, jamačno bi i ondje zaživjeli snažniji standardizacijski procesi koji bi naposljetku i utvrdili prepoznatljive pismovne inačice. S obzirom na razmjerno slabu srednjovjekovnu komunikaciju među Slavenima, politički i konfesionalno razdijeljenima, ne čini ipak vjerojatnom pretpostavku o nastanku jedinstvenog nadnacionalnog pismovnoga glagoljičkog tipa, kao što su to u okviru latiničke pismovnosti bile npr. beneventana ili karolina.

Dobro je slavistici poznato da je glagoljaška pismovnost u zrelo srednjovjekovlje zakoračila samo na hrvatskome prostoru, i to na njegovu zapadnome dijelu: od Istre, pa otprilike do rijeke Krke i Vrbasa. S desne strane te linije sljedećih će stoljeća biti zasvjedočeni samo sporadični, gotovo retardirani glagoljički zapisi u ćirilčkim kodeksima (neprimijenjenih ustavnih oblikovnih tendencija), ali i *Hrvojev misal* iz 1404. g., čija je povijesnofilološka pozadina nastanka i namjene još nedovoljno osvijetljena (upravo s obzirom na narušen kontinuitet glagoljičke pismenosti u Bosni).

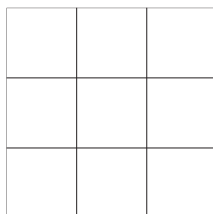
U potrazi za grafematičkim i grafetičkim posebnostima pismovnog razvoja uvijek dakle mislimo na prostor. Za jačanje ili slabljenje grafijske produkcije i komunikacije, kao osnovnih pokretača pismovnih promjena, presudni su: geografski uvjeti, društvenoorganizacijski, crkvenoorganizacijski, materijalni, jezična razvedenost, kulturološka tradicija ili tradicije i dr. Kroz mrežu navedenih odnosa pismo se, pored svoje nadpovijesti, iskazuje kao *kulturni fenomen određene zajednice*, obično nazivane nacionalnim imenom.[4] Oba su oblika pismovne povijesti (paleografije) potrebna, svaki sa svojim zadacima i metodologijama, uz karakteristično nadopunjavanje.

Sljedeća važna pretpostavka ovog rada jest – *promatranje pisanja u cjelini*, kao jezičnog ostvaraja u pismu, ne isključivo kroz grafomorfologiju (dakle kroz motrenje slovnih oblika), kako je dosad u glagoljskim paleografijama najčešće bio običaj. U okvirima suvremene grafolingvistike, inzistiramo na uvažavanju obiju razina grafijskog stvaranja: *grafematičke* (koja izražava vezu pisma s jezikom, što se ponajviše ogleda pri odnosu fonema i grafema) i *grafetičke* (koja se tiče vizualne organizacije pisane tekture – s obzirom na karakteristične komunikacijske zakonitosti vizualne jezične poruke, osobito u pogledu glasnoga čitanja, s obzirom na estetiku, tradiciju, međupisamske utjecaje, ekonomiju pisanja i sl.). Tradicionalnu paleografiju, koja se često određuje kao pomoćna povijesna znanost, neovisnu o lingvistici, zanima upravo grafetički pristup, premda su iz kulturološkog ugla, za ubicaciju i dataciju tekstova, grafematičke informacije vrlo važne jer, između ostaloga, mogu svjedočiti o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici.

Budući da su za izoliranje pojedinog pisma ili pismovnog tipa ipak dominantni vizualni čimbenici, proveli smo analizu grafetičkih pokazatelja na korpusu najstarijih hrvatskoglagoljskih tekstova – iz XII. i XIII. st., kako bismo mogli prepoznati mehanizme koji su naposljetku osamostalili ustavnu glagoljicu kao samostalni, zreli pismovni tip velike produkcije i jake standardizacije. Raščlanili smo tako naše fragmente s obzirom na: linijski ustroj, kraćenja, interpunkciju, organizaciju bjelina, odnos majuskula i minuskula, uspostavljanje ligatura, s obzirom na grafetičke funkcije pojedinih slova, posebice jerova (uporaba više slova za isti fonem, te njihova distribucija). Zanimalo nas je pritom koliko se, kada i gdje može nazrijeti osamostaljivanje od naslijeđenih grafetičkih obrazaca, dokumentiranih nam i u spomenicima pisanima na bugarskome prostoru, koji opet imaju temelj u grčkom pisanju, koliko je taj proces samostalan, a koliko se dadu prepoznati utjecaji kontaktnih pisama – ćirilice i latinice.

Za osnovni vizualni dojam teksture te za samu grafomorfologiju, u okviru koje je i nastala klasična podjela na oblu i uglatu glagoljicu, presudne su promjene koje su zahvatile – *linijski ustroj*: broj linija u retku, njihov raspored, poravnanoost, međusobni razmak. Odatle su uslijedile i promjene u slovnim proporcijama: odnosu visine i širine slova, simetriji, slovnoj orijentaciji, koordinaciji susjednih slova, duktusu itd. Nakon istraživanja Th. Eckhardt i E. E. Granstremove prevladalo je u slavistici mišljenje kako su stari, kanonski, glagoljički tekstovi pisani između dviju linija, baš kako i priliči svečanom, liturgijskom – majuskulnome pismu.[5] Osebnost tog pisma upravo je u tome što se slova nisu priljublivala uz obilježene redačke linije, nego lebde među njima oslanjajući se na neku – središnju os, smještajući se – uz stanovita ograničenja – u poznatu slovnu shemu koju su svojedobno predložili Olga i Vasil Jončev.[6] Eckhardtova je tako zabilježila za *Zografski evanđelistar*: »U *Cod. Zogr.* svako slovo stoji onako, kako to njegovom težištu najbolje odgovara, to jest u sredini reda, bez obzira na razinu susjednog slova«.[7] Po najboljoj sačuvanosti toga načela taj je spomenik i smatrala najstarijim sačuvanim glagoljičkim tekstom.

Prema tomu, nedostatak sustavne koordinacije slovnih dijelova (jer pokušaji puke koordinacije mogu se uočiti u svakom rukopisnom tekstu), kao rezultat nedovoljno čvrstih odnosa slova između dviju osnovnih linija, jedna je od osnovnih osobina najstarijih bugarskih glagoljičkih tekstova, dakako u različitim omjerima, od spomenika do spomenika. Začetke sustavnoga koordiniranja naći ćemo uglavnom u spomenicima drugih prostora: u *Kijevskim listićima*, ponešto i u *Praškim odlomcima*, te u najstarijim hrvatskoglagoljskim spomenicima već od XII. st. (i u pergamentnim ulomcima i u epigrafskim), i to isključivo u onima zapadnoga kruga, dakle s otprilicnom granicom kod rijeke Krke.[8] *Kijevski listići* tu se opet izdvajaju prema koordiniranju gornjih slovnih dijelova (najčešće kružića) uz gornju liniju, pri čemu se ona nipošto ne smije probiti. Dok su gornji dijelovi slova poravnani, njihovi donji dijelovi spušteni su vrlo različito, ovisno o izvornoj dubini slova. Koordinacija gornjih dijelova olabavila je time donje dijelove slova. Kako god bilo, *Ki* prvi svjedoče o organiziranoj brizi o koordinaciji slovnih dijelova u redačkome nizu, što će se naposljetku, na hrvatskome terenu, provoditi kroz cijelo slovno polje ujednačene visine, i dovesti do formiranja ustavne glagoljice, odnosno nove *pravokutne slovne sheme*:

Bečki listići, jedan od najstarijih sačuvanih hrvatskoglagoljskih tekstova, zacijelo iz XII. st., svjedoče snažne koordinacijske procese, ali vrlo neuređene: očigledan je živ proces koji tek stremi k uređenju, koji će i dovesti do uspostave ustavne glagoljice. Osim spomenute nedosljednosti osnovna je razlika u odnosu na *Ki* – provođenje koordinacije prema osnovnoj, središnjoj vodoravnoj liniji slova. Koordinirat će se, odnosno uskladiti s veličinom i mjestom u retku, bilo gornji dijelovi slova, bilo donji, ovisno o tome koji su dijelovi slova – *jaki* (kružić/kvadratić, »češalj«). Želja za koordinacijom, koja izvorno proizlazi iz ekonomije pisanja pa je time i važna osobina minuskulnih pisama, tolika je da se počesto dogodi da se donji jaki dio jednog slova poravna/koordinira s gornjim dijelom sljedećega, ili obrnuto.

Odatle i spominjana linijska neuređenost, jer reci tako ne mogu biti poravnani. U takvoj neuređenosti, kojom dominiraju izvorno minuskulizacijski procesi koordinacije, ogleda se buduće konstituiranje ustavne – četverolinijske glagoljice u sljedećem, XIII. st.[9] Da bi do toga i došlo, nužno je da se slova istodobno koordiniraju s obje, gornje i donje strane. Po sredini, dakle između gornjeg i donjeg slova teći će zamišljena »peta« linija što istodobno slova često čini simetrični-

ma u vertikali. Ona slova kojima grafička shema nije dvostupačna i koja su stoga izvorno izrazito plitka (npr. *t*: т , *š*: Ш) morala su se izdužiti između dviju osnovnih linija (III , III), a onima pak koja su izvorno bila grafički još složenija (granato *m*: М , stari *jo*: ѡ , *iže*: Ѣ , Ѥ , ot: Ѧ) prijetio je nestanak odnosno konačna zamjena novim znakovima (М , ѡ , Ѣ , Ѥ). Slovni dijelovi koji u ustavnoj glagoljici probijaju osnovnu gornju liniju, i protežu se do krajnje gornje, i izvorno su bili »slabi« dijelovi slova, sada su još manji: usp. *ž*, *l*. U ustavnoj će se glagoljici broj slova koja prelaze isprva gornju liniju, a kasnije u nešto drugačijim okolnostima i donju, znatno smanjiti: gornju liniju uvijek će prelaziti tek slova *l* i *ž* (dakle ona s cjelovitim slovnim djelićem: лл , лж), vrlo često slova *a*, *g*, *h* (а , Ѡ , а), rjeđe slova *z*, *d* (Ѡ , Ѡ) – no ne uvijek jednake visine. Donja linija učvrstila se znatno kasnije, tek u drugoj polovici XIII. st. Uvijek je prelazi samo slovo *ju* (ю), a vrlo često slova *p*, *g*, *h* (п , Ѡ , а). Svim se slovima koja mogu, ali i ne moraju biti natpisana ili potpisana viseći sastojak (dio jarbola ili dio slovnog oka) bez znatnih posljedica za tektoniku retka može uklopiti i unutar teksta.

Promjena linijskog ustroja postala je okvir unutar kojega se provode daljnje mijene koje će dovesti do ustavne glagoljice: priljublivanje slovnih linija – redačkim linijama (što je opet rezultat preklapanja ugrebanog redačkog crtovlja i redačkih linija između kojih se slova smještaju), izduživanje slovnoga polja u pravokutnik (slično ustavnoćiriličkim slovnim poljima), okomita simetričnost velikog broja slova, pravokutan odnos vodoravnih i okomitih slovnih linija, čuvanje oblosti pri sredini slova, odnos debelih i tankih linija prema duktusnim pravilima. Ne smijemo pritom zanemariti ni moguć utjecaj kontaktnih pisama: beneventane odnosno gotice, pa i same ćirilice. Najveći dio nabrojanih osobina može se konačno prepoznati u novoj, postupno nastaloj, pravokutnoj, vodoravno trostupnjevitij, a okomito dvostupnjevitij, slovnj shemi kojoj naznake nastanka prepoznajemo još u XII. st., a koje je razvoj uglavnom dovršen sredinom XIII. st.

Zanimljivo je istaknuti koliko je promjena grafičkog ustroja glagoljice ostavila posljedice na slovni inventar: Kako smo već istaknuli, staro granato *m*, višestruko složeno i po vertikali i po horizontali do kraja XIII. st. gotovo se posve zamijenilo jednostavnijim, posve uklopivim u novu shemu, preuzetim zacijelo iz kontaktne ćirilice.[10] Staro se ot: (Ѧ) također preoblikovalo, gotovo do neprepoznatljivosti (u ustavnoj glagoljici: Ѧ), no naposljetku – ponajviše zbog grafematičkih razloga (nepostojanja potrebe za dvama slovima o u fenematskom/grafematskom ustroju) – ali, čini se, i zbog grafičke složenosti, postupno je i samo to slovo gotovo nestalo iz uporabe. Slovo *iže* (Ѣ , Ѥ) nešto je lakše uklopivo u shemu, no još uvijek razmjerno složeno: i njemu će se uporaba, također s grafematičkom potkrepom (zbog nepostojanja razlike u izgovoru prema slovu *i*: Ѣ), znatno reducirati. Neuklopivost štapičke varijante za *je* (Ѣ) u rečenu shemu, odnosno izrazita i neobična tankoća ovog slova, bez ijednog slovnog oka ili čvorića, jasno govori da njegovo podrijetlo nije istog izvora kao i ostali znakovi. Eckhardtova drži da je posrijedi latinički izvor (iz slova *I*), a mi smo uvjereni da taj znak potječe iz apostrofa – omiljenog upravo za signaliziranje kraćenja u grčkom pisanju, ćirilici, pa i u staroj glagoljici. Pošto se naslijeđeni apostrof preoblikovao u štapić, i tako standardizirao, potkraj XIII. stoljeća u hrvatskoglagoljskim se tekstovima, ponajprije za ona mjesta gdje se poluglasi trebaju pisati zbog tradicije (grafetičke naravi), a ne i izgovorne (grafematičke) vrijednosti, pojavljuje opet apostrof, njegova tzv. *druga generacija*. [11]

Nastajanje ustavne glagoljice nužno je prostorno i vremenski što preciznije konkretizirati, a i protumačiti uvjete koji su do takvog znatnog preoblikovanja doveli. Već smo istaknuli kako začetak koordinacijskih procesa nalazimo već još u XII. st., pri njegovu početku (usp. stanje na *Krčkom natpisu*, *Bašćanskoj ploči*, ponajviše u *Bečkim listićima*, i u *Bašćanskim ostrišcima*, *Londonskom odlomku brevijara*. Polovicom XIII. st. ustavnoglagoljički tekstovi su konačno formirani, prepoznatljiviji i razlike među rukopisima nisu više na prvi pogled prepoznatljive. Standardizacija

je već poodmakla, iako će se neki teže zamjetni grafički segmenti sređivati sve do početka XIV. st. pa i nešto kasnije.

Prema prostornim rekonstrukcijama ustavnoglagoljičkih tekstova obaju nam zanimljivih stoljeća, XII. i XIII., može se uočiti kako se koncentriraju na zapadnom hrvatskom prostoru: od Istre, Primorja do Zadra sa zaleđem, sve gotovo do Šibenika. Isti je to prostor gdje su i pronađeni najstariji kameni glagoljički spomenici s kraja XI. st., neki možda čak i nešto stariji. Glagoljaštvo se zacijelo među Hrvatima proširilo i ranije – najstariji pokazatelj bilo bi papino spominjanje proširenosti »Metodijeve doktrine«, iako ne i izrijeком – glagoljice, u pismu splitskom nadbiskupu 925. g. I novopronađeni *Konavoski glagoljski natpis*, dakle na krajnjem hrvatskom jugu, potječe najvjerojatnije iz XI. st.[12] Prema svemu sudeći, izvorno se glagoljaštvo širilo s prostora cijele Bizantske Dalmacije (gradova s okolicom, i na kopnu i na otocima), također nastanjene Slavenima, prema unutrašnjosti, odnosno hrvatskoj državi (štoviše, ima ozbiljnih indikacija da je u IX. i X. st. glagoljaštvo na hrvatskom istoku bilo snažnije negoli na zapadu).[13] Odgovor na pitanje zašto glagoljaštvo od XII. st. opstaje samo na zapadnim predjelima, a u istočnima odumire danas se nudi u odnosu antireformističkih protupapa prema hrvatskom glagoljaštvu u XI. st. (protupapa Honorije II, 1064-1071; zbačen, boravi na sjeveru Italije). Radoslav Katičić ustvrđuje: »Tako je neograničenom podrškom antireformističkih protupapa glagoljaštvo dobilo na sjevernom Jadranu i u njegovu neposrednom zaleđu, u tamošnjim biskupijama dalmatinsko-hrvatske crkve, područje na kojem je moglo neometano pustiti sasvim duboko korijenje i odlučno utjecati na crkveni život, dajući mu u svemu svoje obilježje. Tako je nastalo glagoljaško zemljište oko Kvarnera, na njegovim otocima, u Istri na Primorju i u njegovu zaleđu, koje je u kasnijim stoljećima bilo i sve do u naše vrijeme ostalo klasičnom zemljom, upravo srcem, hrvatskoga glagoljaštva.«[14]

Navedene rečenice govore u prilog formiranju posebnoga glagoljaškog, zapadnog kruga, koji će uživati stanovite potpore, kasnije i svjetovnih vlasti. To sve, međutim, još uvijek ne znači i veliku produkciju. Sačuvani nam spomenici s kraja XI. st. i iz XII. st. to ne pokazuju: očigledno je po pismovnom razvoju da još nema velikog produkcijskog zamaha. On će tek uslijediti i dovesti naposljetku do konačnog oblikovanja ustavne glagoljice.

Često se kao važan pokazatelj, pa i kao prekretnica, u razvoju glagoljaštva navode godine 1248. i 1252, kada su senjski biskup i omišaljski benediktinci dobili dopuštenje glagoljanja, no zaboravlja se da se time samo potvrđuje već ojačalo i obogaćeno glagoljaštvo. Tragajući za nekim povijesnim pokazateljem razmjerno naglo naraslih sloboda, a time i glagoljske produkcije, dolazimo do 1215. g., odnosno do IX. kanona IV. lateranskog sabora, iz 1215. g., kojime se napušta starije stajalište o liturgijskom jedinstvu, te se nalaže »da u zemljama, gdje vladaju razni obredi, imadu biti namješteni svećenici, koji će vjernicima obavljati bogoslužje i dijeliti sakramente u njihovome obredu.«[15]

Uzmemo li već 1215. godinu kao svojevrsnu prekretnicu, nije vjerojatno da bi prepisivačka produkcija odmah »eksplodirala«, ali mislimo također da nije moralo proteći mnogo vremena (svakako ne više od dvadesetak godina) kako bismo prepoznali osnovne naznake novog pismovnog ustroja, razvijenoga iz naznaka zamjetnih još u prošlom, XII. st.: koordinacija slovnih dijelova sada će posve zaposjesti i donju liniju, a sve naglašenijom brzinom pisanja (opet u vezi s produkcijom odnosno velikim potrebama) tumačimo i sve češće probijanje osnovne gornje linije retka, jačanje slobode u tvorbi ligatura, u provođenju kraćenja itd. Tekstovi su sve urednijega grafičkog izgleda: redačke linije se pravilno ucrtavaju, pazi se na simetričnost margina, na »arhitektonski« pravilan odnos redaka i međuredačkih praznina; poravnava se desna strana stupaca, uređuju se odnosi posebnih majuskulnih tekstnih dijelova (npr. rubrika) i osnovne, minuskulne teksture. Nakon višestoljetnog nemira i nesklada, glagoljičko će se pismo »obilježiti crtama odmjereno skladnog ritma i ljepote po mnogo čemu jedinstvene u kontekstu grafija i grafijskih varijanata

europskog srednjovjekovlja.« [16] Sljedećeg će i XV. stoljeća glagoljske knjige obilovati prekrasno izvedenim inicijalima i minijaturama – kodeksi postaju prava remek-djela pisarskog stvaralaštva, i cijenom vrlo vrijedna.

S povećalom produkcijom glagoljskih tekstova vezano je svakako i stanje u samostanskim skriptorijima. Stoga nam je iznimno važna napomena E. Hercigonje o utjecaju klinijevske obnove benediktinskog reda: »Uzlazna linija razvojnog luka hrvatskoga glagolizma bitno je određena – i objašnjiva – činjenicom da (i) glagoljaško monaštvo u XII. stoljeću prihvaća smjernice clunyjevske obnove i svoje cenobije, djelatna rasadišta slavenskoga jezika u obredu i književne naobrazbe, ustrojava prema benediktinskoj reguli.« [17] Obnova i gradnja samostana vezana je dakako i za broj samih redovnika, a s time dakako i za rad u samim skriptorijima.

Kroz ovaj kratak grafolingvističko-povijesni pregled želja mi je bila pokazati kako se na temeljima starijeg pisma, ponajviše zasvjedočenog upravo na ovim bugarskim prostorima, formirao novi – hrvatski pismovni tip glagoljičkog pisma, umnogome zaseban (ponajviše upravo po linijskoj organizaciji i promjeni slovne morfologije), na prilično čvrsto omeđenom prostoru, pod naslućivanim, djelimice rekonstruiranim, povijesnim okolnostima.

Bilješke

[1] Đorđe Trifunović tako srpskima naziva i *Marijinsko evanđelje*, i odlomke *Apostola – Grškoviće* i *Mihanoviće*, prvu stranicu *Kijevskih listića*, glagoljičke zapise u *Radosavljevu rukopisu* i *Čajničkom evanđelju*, itd. Trifunović 2001: 161-185.

[2] Borjana Velčeva npr. prvu stranicu *Kijevskih listića* pripaja bugarskoj filologiji, usp. Velčeva 1999: 107-111.

[3] Termin je izveden prema ćirilickopaleografskoj terminologiji, unatoč znatnom nepodudaranju geneze odgovarajućih glagoljičkih i ćirilickih pismovnih inačica. Alternativan naziv *uncijalna glagoljica*, s uzorom u latiničkoj paleografiji, manje je prihvaćen. Glagoljička paleografija dakle nije uspostavila zaseban termin, unatoč svom karakterističnom razvoju, pa joj i ne preostaje drugo nego standardizirati uvrježenije nazivlje, ili pak stvoriti novo, na temelju novih istraživanja.

[4] Za slavenske pismenosti, usp. Eckhardt 1955: 64.

[5] Tradicionalni pristup inzistira na izvornom jednolinijskom rasporedu (pri čemu bi *Kijevski listići* bili najstariji glagoljički spomenik). Granstremova i Eckhardtova tvrde da je najstariji oblik – dvolinijski, Granstrem 1953, Eckhardt 1955. Marica Čunčić također napominje, pozivajući se na V. i O. Jončev (Jončev 1982: 135), kako je obla glagoljica smještena u dvolinijskom polju, a ne u petolinijskom kako joj je, navodno, bilo prvotno namijenjeno, s obzirom na izvođenje slova unutar kružnice podijeljene na osam jednakih dijelova. Čunčić 1998: 233.

[6] Jončev 1982: 117-142.

[7] Eckhardt 1955: 77.

[8] Eckhardtova je naznaku koordinacije zapazila i u makedonskom spomeniku *Ohridskom apostolu*. To samo pokazuje kako je tendencija ka koordinaciji slova jedan od očekivanijih minuskulizacijskih postupaka. Eckhardt 1955: 80.

[9] Stanje u *Krčkom natpisu* i na *Bašćanskoj ploči*, otprilike suvremenicima *Bečkih listića*, unatoč svim osebnostima epigrafske paleografije, potvrđuje i vremensku i prostornu pretpostavku geneze ustavne glagoljice. Usp. Žagar 2001a: 215-217.

[10] I u *Sinajskom psaltiru* pronađeno je novo *m*: onamo je zacijelo prišlo iz grčkoga pisanja odnosno ćirilice. Jagić 1911: 142.

[11] Usp. Žagar 2001b: 311-314.

[12] Žagar 2001b.

[13] Usp. npr. Barada 1931, Budak 1986.

[14] Katičić 1998: 567-568.

[15] Ritig 1910: 215.

[16] Hercigonja 1994: 51.

[17] Hercigonja 1997: 385.

Literatura

RITIG 1910 Ritig, S.: »Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku«, Zagreb 1910.

JAGIĆ 1911 Jagić, V.: »Glagoličeskoe pišmo«, u: Enciklopedija slavjanskoj filologii 3, Petrograd 1911.

BARADA 1931 Barada, M.: »Episcopus Chroatensis«, u: Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvatske, g. I, Zagreb 1931.

GRANSTREM 1953 Granstrem, E. E.: »K voprosu o proizhoždenii glagoličeskoj azbuki« u: Trudy otdela dreverusskoj literatury Instituta russkoj literatury IX, Moskva-Leningrad 1953, str. 427-442.

ECKHARDT 1955 Eckhardt, Th.: »Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice«, u: Radovi Staroslavenskog instituta 2, Zagreb 1955, str. 59-91.

JONČEV 1982 Jončev, V. i Jončeva, O.: »Dreven i s'vremeneni b'lgarski šrift«, Sofija 1982.

BUDAK 1986 Budak, N.: »Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)«, u: Starohrvatska prosvjeta, serija III, 16, 1986.

HERCIGONJA 1994 Hercigonja, E.: »Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja«, Zagreb 1994.

ČUNČIĆ 1997 Čunčić, M.: »The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script«, u: Journal of Croatian Studies 36/37, XXXVI-XXXVII, 1995-1996, New York 1997, 19-52.

HERCIGONJA 1997 Hercigonja, E.: »Glagoljaštvo i glagolizam«, u: Supićić, J. (ur.): Hrvatska i Europa: Rano doba hrvatske kulture, 1. sv., Zagreb 1997, 369-398.

KATIČIĆ 1998 Katičić, R.: »Litterarum studia, književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja«, Zagreb 1998.

VELČEVA 1999 Velčeva, B.: »K'snata b'lgarska glagolica«, u: Kirilometodievski studii, knj. 12, Sofija, 1999, 87-152.

ŽAGAR 2000 Žagar, M.: »Ortografija natpisa Bašćanske ploče«, u: 900 godina Bašćanske ploče, Krčki zbornik, sv. 42 (posebno izdanje 36), Baška 2000.

TRIFUNOVIĆ 2001 Trifunović, Đ.: »Ka počecima srpske pismenosti«, Beograd 2001.

ŽAGAR 2001 Žagar, M.: »Grafetičke funkcije jerova u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima«, u: Zbornik II. hrvatskog slavističkog kongresa, Zagreb 2001, 309-315.

Ovaj je rad objavljen u zborniku: *B'lgari i H'rvati prez vekovete 2 /Materiali od konferenciata*, provedena v Sofija 20-22 maj 2001, (ur. Božilova, R.), Sofija 2003, 31-42